

*ИЛИЈА МИСАИЛОВИЋ, научни сарадник
Географског института „Јован Цвијих“ САНУ
11000 Београд
Ђуре Јакишића 9
e-mail: ilumis@ptt.yu*

УЛОГА ЂОРЂА СТАНОЈЕВИЋА У ГРАДЊИ ПРВЕ ХИДРОЦЕНТРАЛЕ У СРБИЈИ НА РЕЦИ ЂЕТИЊА

ĐORĐE STANOJEVIĆ'S ROLE IN THE CONSTRUCTION OF THE FIRST HYDROPOWER PLANT IN SERBIA ON THE ĐETINJA RIVER

САЖЕТАК: У индустријализацији Србије велик заокрет десно се на самом крају 19 века, изградњом прве хидроцентрале на реци Ђетиња. Кључну улогу у градњи хидроцентрале имао је професор Велике школе Ђорђе Станојевић. Отворена је ера хидроенергије, која није постала само погонска снага за ткачке разбоје у првој ужичкој фабрици, него је струја осветлила ужичке домове и улице. Луч. лојанице и петролејке премештени су у музејске просторије.

RÉSUMÉ: Dans l'industrialisation de la Serbie, la construction de la première hydrocentrale sur la rivière "Đetinja" fût un grand évènement au XIX siècle le professeur de la grand école Đorđe Stanojević eut le rôle principal pour la construction. La période de l'hydroénergie commença. Cette hydroénergie ne servit pas seulement a la première filature d'Užice mais aussi à illuminer les maisons et les rues. Les lampions à pétrole furent transportés dans les musées.

Развој индустрије у Ужицу

Ужице је крајем XIX века занатско-трговачко средиште у којем су поред занатлија и трговаца многобројни и ратари, надничари, од чиновника практиканти, судије и адвокати, учитељи основне школе и професори реалке, свештеници саборне цркве, телеграфисти, официри у градској касарни, писморазносачи, добошари. Стешњено околним брдима, са лошим комуникацијама, Ужице су звали „Српски Сибир“ у које се долазило најпре по казни, као што се то односило и на поједине слободоумне професоре Реалке.

После одласка муслимана из Ужица 1862. повећава се број занатлија. Према статистичким подацима за 1866, у граду на Ђетињи највише је било крчмара 129 (кафедија само 15), кројача 104, ковача 99, трговаца 88, тесача 72, гуњара (абација) 66. Овде нису урачунати њихови помоћници и шегрти.¹

Одлазак турског гарнизона из Ужица 1862. погодовао је и развоју трговине. Она се развија како путем панађура, тако и преко трговинских радњи у самом Ужицу. На панађурима трговци продају аграрно-сточарске производе, занатску и индустријску робу, сеоско становништво стоку и житарице. Ови вашари прерастају локалне границе и на њих долазе трговци из читаве Србије, из Босне, Херцеговине и Старе Рашке.

Оформљена трговачка класа у Ужицу тежи у својим пословима да се повеже са престоним Београдом, а потом и да се чвршће веже за инострано тржиште, нарочито према већим потрошачким центрима, Бечу, Пешти, Солуну, па чак и према Каиру.

Трговачка размена добара највише се одвија са суседном Босном и Херцеговином. Трговци су из ових покрајина продавали у Ужицу „гвожђе“ из Сарајева, кафу, маслиново уље, плоче за поткивање стоке, ексере, а у ужичкој чаршији куповали: стоку, кожу, вуну, дуван, мед, суве шљиве, пекмез.

Развој трговине и заната у Ужицу довео је и до подизања првог индустријског предузећа, Фабрике за производњу чохе и ђебади. Ова механичко-мануфактурна радионица изграђена је у Ужицу захваљујући одлуци београдских трговаца браће Светозара и Велимира Карапеша и једног странца – Ота Хриштофа, фабриканта из Беча, да опрему бивше државне чохане фабрике у Топчидеру (1852-1863), преселе у Ужице. Очекивали су да ће у Ужицу имати обезбеђену сировину (вуну) и стручну радну снагу. Власници су сметнули с ума удаљеност Ужица од великих потрошачких центара и веома слабе саобраћајне везе.

Суочивши се у Ужицу са лошим комуникацијама, они су своју фабрику продали београдском трговцу Стојану Б. Поповићу (1841-1921)², за

¹ *Историја Ужица*, књ. I, стр. 484.

² За време бављења у Ужицу Стојану се родио син Бранко (1882-1945), потоњи професор Београдског универзитета, чувени сликар и ликовни критичар.

200 дуката. Фабрика Стојана Поповића је била смештена на десној страни Ђетиње, на месту зв. „Бисер вода”, где је и радила до затварања. 1881. По затварању фабрике Поповић је своје зграде издао под закуп власницима новоосноване кожарске радионице (фабрике) Дамјану Орловићу и Брадштајну. Када је и ова фабрика затворена, 1885. општина је у једној од тих зграда подигла општинску воденицу, а у другој је основана Државна ткачка школа 1890. На том месту је после Првог светског рата подигнут Дом Црвеног крста за смештај ратне сирочади. Та зграда и данас постоји и у њој ради Уметничка школа и општинска организација Црвеног крста.³

Ткачка радионица и Хидроцентрала

Трећи покушај у подизању индустрије у Ужицу, изградњом Ткачке радионице, показаће се као веома успешан. Томе је највише допринело што се у руководству општинског одбора Радикалне странке нашло више разборитих људи, које је предводио успешни трговац и кафеџија Малиша Атанацковић.

Он је први у Ужицу увидео погубност страначких надгорњавања између радикала, напредњака и либерала. И тада се политичка нетрпељивост исказивала изазивањем нереди, тучама, разбојништвом, па чак и политичким убиствима. Он је показао политички прагматизам и не само политички него и предузетнички у Ужицу баш код изградње Ткачке радионице. Своје деловање је подредио активности која је „опште корисна за народ и државу”, што је на више места истакао у свом ДНЕВНИКУ, штампаном у Ужицу 2008.

Домаћа радиност прела, ткаља и плетиља била је веома развијена у Ужицу крајем XIX века. Али то је била ограничена мануфактурна производња која у конкуренцији са производима машинског порекла није имала никакве могућности да опстане на тржишту. То је било јасно сваком иоле озбиљнијем привреднику у Ужицу.

Централа под Градом. – У *Самоуком рукопису* пекар Миладин Радовић је оставио сведочанство о властитој иницијативи да се у Ужицу сагради парни млин. Ужички пекари, по изградњи парног млина у Чачку, престану користити „парчу и решето“ но почну набављати готово брашно у Чачку. Да би помогла ужичким пекарима, Управа занатлијског удружења поведе реч да се парни млин сагради у Ужицу.

Да би сазнао све појединости о том објекту, писац *Самоуког рукописа* обратио се Ужичанину у Београду инжењеру Стевану Чађевићу. У одговору, поред осталог, Чађевић пише: „Богу би било плакати да код наше

3 Александар Кале Спасојевић, Милодраг Д. Глушчевић, 85. *Година Текстилног завода „Цветна Дабна”* Титово Ужице 1985, 17.

дивне реке Ђетиње и њени[х] водени[х] падова употребљавати пару и казан, а да цабе Ђетиња пролази кроз Ужице. Одбацимо то све па усвојимо турбину... Подигните млин под Градом.“

Централа под Градом, прва хидроцентрала у Србији (1900)

Писмо инж. Стевана Чађевића заинтересује ужичку чаршију и његов власник га уступи Занатлијском удружењу. Било је веома читано „од стручна до имућна и заузимљива човека, па је слато и у Београд код неки[х] стручни[х] математичара. Ја сам га добио [једва повратио, И. М.], али не читава. Сво се разјело на превојима и на крају оно је исцрпљено и по њему склопљен предрачун да се у Ужицу образује акционарско друштво, да начини јаз и централу, да се купи и дотера турбина, али не за млин него за Ткачку радионицу. И оно што није урадило Занатско удружење, урадише други и створише Ткачку радионицу.“⁴

Иницијативни одбор за оснивање Акционарског друштва: Милан Миле Станић, управник Ткачке школе, Радомир Лукић, књиговођа Ужичке грађанске штедионице, Алекса Ђ. Поповић, адвокат, Јован Голубовић, учитељ, и Малиша Т. Атанацковић, председник општине, огласили су своју намеру на збору грађана 14/2. новембра 1897. године да треба приступити градњи текстилне фабрике.

⁴ Миладин Радовић, *Самоуки рукопис*, Народни музеј, Т. Ужице 1984, стр. 92–94.

Пошто је Привремени одбор обезбедио све законске услове за оснивање и рад акционарског друштва, окончао упис првог кола од 2.000 акција, односно 100.000 динара, 31/19. маја 1898. године, председник Одбора Малиша Атанацковић је предложио да се реше два важна питања. Прво, да нова фабрика неће проizaћи из радионице Ткачке школе, него ће бити у технолошком смислу нови индустријски објекат. Друго, погонску снагу могла је произвести само водна турбина, како је сугерисао инж. С. Чађевић. За решење проблема изградње хидроцентрале Друштво је ангажовало проф. Ђорђа М. Станојевића. Срећна је околност била и та што је проф. Ђ. Станојевић те, 1898. године од Министарства просвете био одређен за изасланика на полагању матуре у ужичкој гимназији. Професор је том одлуком једноставно дошао „на ноге“ ужичким акционарима. Сусрет проф. Станојевића и Малише Атанацковића биће пресудан за одлуку да се у Ужицу гради хидроцентрала.⁵

Шта су становници Ужица знали о професору Станојевићу, који ће скоро цео јун 1898. провести у њиховом граду? Мали број Ужичана је чуо за професора Станојевића. То су углавном били професори природних наука у Реалци, као и млађи официри 4. пука Дринске дивизије, којима је на Војној академији био професор физике. Њега су знали и ретки школци из Ужица који су у престоници пратили његова стручна сучељавања са Марком Леком, хемичарем и колегом са Велике школе, око начина како треба осветлити Београд: гасом или електрицитетом.

Сусрет Ђока Станојевића и чланова Управног одбора ткачке радионице, првенствено његовог председника Малише Атанацковића, решиће главну дилему акционара: на који начин ће се покретати машине будуће фабрике. Професор Станојевић је предложио да се „водена снага трансформише у електричну“ јер ће се на тај начин постићи двострука корист: фабрика ће добити јефтину погонску снагу и могућност производње робе конкурентне иностраним фабрикама и могућност допунске зараде продајом електричне енергије грађанству у ноћном периоду, када машине у фабрици мирују.

Тако је изасланик Министарства просвете омогућио ужичким акционарима да положи велику матуру индустријског развоја Ужица, које ће после Београда и Параћина увести електричну енергију као погонску снагу у будућој фабрици. У јуну 1898, поред испита зрелости у Реалци, Станојевић је на седници Управног и Надзорног одбора ткачке радионице својим веома разложним аргументима убедио чланове да је електрична енергија најповољније решење за ткачницу. Аргументи су били да је то најјефтинија енергија, обезбеђује градњу фабрике на погод-

5 Изасланици у другим гимназијама су били: Јован Жујовић у Првој београдској у Београду, Михаило Петровић у Крагујевцу, Милан Јовановић Батут у Крушевцу, Јован Цвијић у Нишу, Љубомир-Љуба Стојановић у Шапцу.

пој локацији у граду, а не стриктно поред реке, и омогућује њену продају грађанству у ноћном периоду.

На истој седници је, уз велико залагање М. Атанацковића, донета одлука да се гради електрична централа уз стручну помоћ Ђ. Станојевића. Одмах потом он је затражио да акционари обезбеде ситуациони план клисуре реке Бетиња. Тај посао су поверили окружном инжењеру Живадину Димитријевићу, а предрачун трошкова за опрему и варошку мрежу узео је на себе професор Станојевић. Уз то, добио је од акционара и писано овлашћење да о набавци опреме може преговарати са иностраним фирмама.

У подизање хидроцентрале на Бетињи, поред Ђ. Станојевића, укључиће се самоиницијативно и инж. Аћим Стевовић (1866–1957), пореклом из Мокре Горе, запослен у Железничкој радионици у Нишу. Могући разлог је могао бити што је сазнао да је професор Техничког факултета Тодор-Тоша Селесковић (1856-1901) прећутно одбио сарадњу око пројектовања ужичке централе. Млади Мокрогорац, жељан афирмације, схватио је да је то добра прилика да се „покаже” у свом завичају. Његов пројекат централе показаће се успешнији од оног који је урађен у Пешти по наруџбини проф. Станојевића. Накнадним прорачунима, окружни инжењер Живадин Димитријевић ће предложити да се централа ради по пројекту инж. Стевовића, односно са браном високом три метра. Професор Велике школе савладао је личну сујету и одобрио пројекат млађег инжењера Стевовића.

У исто време, Ужице је подизало и касарну у Крчагову за потребе Четвртог пука „Стеван Немања“ Дринске дивизије. Челни људи Акционарског друштва су искористили ову подударност, сачинили општинску делегацију да поводом почетка градње касарне краљ свечано отвори радове. Делегација је као повод аудијенцији имала две молбе Ужичана: прва, да краљ интервенише у Министарском савету да се у Ужицу поново отвори погонуна, осмогодишња реалка као државна установа (укинута јула 1898. године) и, друга, да краљ свечано отвори радове на касарни у Крчагову. Трећу, и за Ужичане најважнију, они су изнели у двору на пријему код краља: да краљ да сагласност да ће тада својим присуством означити и почетак радова на хидроцентрали на реци Бетиња.

Делегацију из Ужица предводио је Алекса Ђ. Поповић, народни посланик и првак Напредне странке. Добио је задатак да ублажи нетрпељивост краља Александра и сас краља Милана према ужичким радикалима, који су чинили већину у делегацији. О овој посети К. Спасојевић добро закључује: „Била је ово добро одиграна пословна партија управе ужичких акционара, коју је са дистанце водио председник Малиша Атанацковић“.⁶

⁶ Александар-Кале Спасојевић, Миодраг Д. Глушчевић, *Сто година електрификације Ужица 1900-2000*, ЕПС, Ужице 2000, стр 69.

Краљева свита стигла је у Ужице 13/1. маја 1899. Добродошлицу је краљевском пару пред зградом гимназије пожелео тадашњи председник општине Сретен Јефтовић. Сутрадан, у недељу 14/2. маја, краљевски пар је свечано отворио радове на изградњи касарне у Крчагову.

Трећег дана боравка у Ужицу краљ је присуствовао свечаном отварању радова на изградњи хидроцентрале под Градом. Краља и све присутне поздравио је председник Управног одбора Ужичке акционарске ткачке радионице Малиша Атанацковић. Краљ је нагласио да се „Господар са највећом готовошћу одазвао позиву да за такву установу веже своје име, јер је вољан да у свакој прилици, и речју и делом, помогне све што подиже привредну моћ народну“. Потом је краљ Александар помоћу месинганог чекића поставио у темељ један обрађен камен, чиме је утемељио и свој кумовски однос према Акционарском друштву ужичке ткачке радионице. Будућа догађања у домену новчаних потреба Друштва показале да је краљ свој кумовски однос схватио врло одговорно, како је то налагао традиционални статус кума.⁷

Око дизања хидроцентрале Малиша Атанацковић је имао двоструку улогу: с једне стране, трошио је доста енергије, знања и времена да смири многобројне противнике који су осуђивали изградњу овог објекта, а са друге, да са Ђорђем Станојевићем обезбеди опрему и допреми је у беспутно Ужице.

7 Александар-Кале Спасојевић, Миодраг Д. Глушчевић, нав. дело, стр. 74.

И једну и другу активност Малиша је успешно привео крају. Велику помоћ и за једну и за другу страну послова имао је у професору Станојевићу. На седници Управе од 6/18. маја 1899. обзнањена је Станојевићева информација да је закључио погодбу за централу. Од фирме у Бечу „Сименс & Халске“ наручена је опрема за централу за 18.800 форинти, односно 43.240 динара у злату (2,30 динара за форинту). Опрема је у октобру 1899. стигла у Крагујевац.

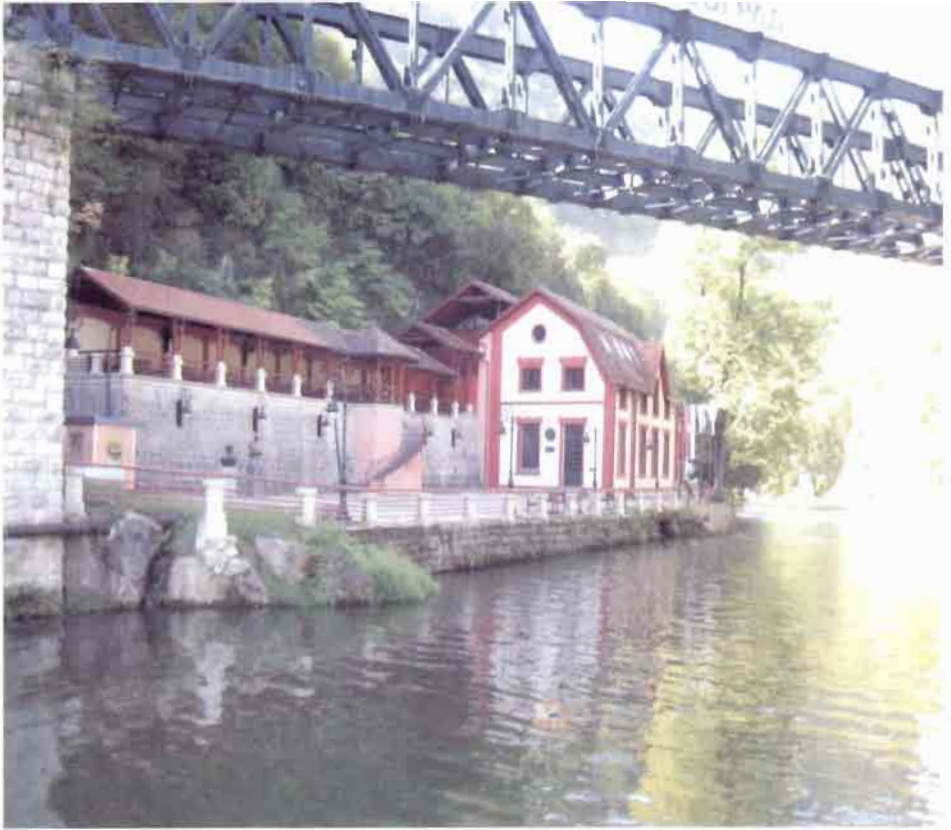
Превоз опреме сељачким врндељима, али не само њима, био је велики подвиг. И поред свих тешкоћа, опрема је стигла у Ужице у фебруару 1900. године. Вредни Ужичани све су стигли да ураде и на Илиндан 1900. електрична струја са Ђетиње је осветлила варош. Луч, „машале“ и гасне лампе су отишле у прошлост. „И би виђело из ријеке“ – како су прорицали Тарабићи.

Закључак

У градњи хидроцентралне на Ђетињи у Ужицу улога професора Ђорђа Станојевића је несумњиво била веома велика. Али овде желимо да истакнемо да је исто тако била велика улога оних људи који су прихватили предлоге уваженог професора. То што је професор физике са Велике школе пропагирао примену електрицитета у време када је већ прорадила Теслина централа на Нијагари, није било ништа необично. Много је значајније да у заосталој средини сељачке Србије, паланачка руководећа елита града „у коме мачке спавају на средини улице“, политички разједињена уз стална династичка сучељавања, прихвати те идеје и да их у пракси и оствари. Пре свих мислим на проницљивост и предузимљивост агилног индустријалца Малише Атанацковића.

Био је то илустративан пример корисне сарадње науке и политике, где власт и капитал у српској паланци „слушају“ глас науке и струке. Пример који је, на жалост, касније у току привредног развоја Србије више пута у пракси занемариван.

Поново смо дошли у стање политичке подељености, страначке острашћености, потцењености моралних вредности, па би било веома корисно да се подсетимо и оних позитивних примера сарадње науке и политике који су Србију у прошлости били приближили високо развијеним земљама. Прегалаштво Ђорђа Станојевића је добра прилика да се Србија поново врати провереним вредностима.

Прва хидроцентрала у Србији, данашњи изглед (2008)

Спомен плоча градитеља и акционара прве хидроцентрале на Ђетињи

Великани у дворишту хидроцентрале: Ђорђе Станојевић, лево (рад Дринке Радовановић) и Никола Тесла, десно (рад Николе-Кокe Јанковића)

Биста Ђорђа Станојевића у дворишту хидроцентрале